

GLAGOLJAŠKI UDIO HRVATSKE JEZIČNE POVIJESTI

Stjepan Damjanović: *Jezik hrvatskih glagoljaša*. Zagreb, Matica hrvatska, 2008.

Danas možemo kazati da je glagoljaška sastavnica hrvatske kulture nakon više od 150 godina dugih manje-više intenzivnih proučavanja, u višestrukim smjerovima, u mnogim vidovima dobro proučena. Već poprilično zašli u XXI. stoljeće mirimo se s time da je zlatno doba temeljnih i temeljitih filoloških istraživanja (kao oblikovanja cjelovite slike nacionalne jezične i uopće kulturne povijesti) već daleko iza nas i kako novim naraštajima istraživača predstoji tek utvrditi poznate staze odnosno dopuniti istraživanja koja zacrtашe stariji istraživači. Posljednja knjiga Stjepana Damjanovića upravo je izdanak duge tradicije hrvatske filologije kojoj je glavna nakana promatranja složenih fenomena našega glagoljaštva bio primjeren smještaj u kontekst nacionalne kulturne povijesti. Popunjavanje takvih okvira podrazumijevalo je prepoznavanje i opis srednjovjekovne dionice vertikalne razvoja hrvatskoga jezika, kao prvorazrednoga kulturnog fenomena, pogotovu u njegovu književnom izrazu, uključivalo je kontinuirano sagledavanje mnogih problemskih razina: od odnosa uporabe više književnih jezika i njihovih inačica s uporabom pisama i njihovih funkcionalnih varijanata, supostojanja triju narječja od kojih svako ima svoj zaseban razvoj, višestruke teritorijalne razjedinjenosti različitih sklonosti k standardizaciji jezika i pisma, sve to u nejednoliku vremenskom ritmu, do razmatranja suodnosa prema kontaktnim kulturama, nužnog smještaja u regionalni i opći slavistički kontekst, naposljetku i u domenu općeg europskog srednjovjekovlja. Staroslavenska paralelna osovina hrvatske srednjovjekovne kulture (uz »latinocentričnu« koja se afirmira tek od druge polovice XIV. stoljeća), izvorno napajana na bizantskim izvorima, ne nebitnog udjela i u novovjekovnoj povijesti, nije bila tek (rano ili kasno napuštena) epizoda, svojevrsan izlet u drugi kulturološki krug, koji danas želimo osjećati daljim i stranijim. Takva duga i vrlo plodna jezična, književna i dokumentaristička produkcija bila je iskazivala vrlo veliku funkcionalnu iznijansiranost — namirivala je dakle, i to sto-

ljećima, književnojezične potrebe pismene sredine, do XVI. stoljeća sve, a poslije postupno sužujući svoj repertoar.

Znanstveno promisliti metodologiju pristupa tako razvedenu korpusu, u kojemu pojedine regije različito u fokusiranim razdobljima, a nerijetko i različito kod pojedinih autora, rješavaju odnos naslijeđene i »posuđene« staroslavenske baze i govornih idioma, tražeći put prema inačicama književnoga jezika (i to različito s obzirom na funkcije tekstova), te interpretirati i strukturirati spoznaje dosegnute u radu na konkretnu, i to nerijetko vrlo opsežnome materijalu, pokazalo se vrlo zahtjevnim poslom koji se nipošto nije mogao obaviti u jednom naletu. Stjepan Damjanović u to je uložio sav dosadašnji profesionalni vijek. Plodno se nastavljao na rad svojih prethodnika (ponajprije E. Hercigonje, J. Vončine, J. Hamma), referirao se na dosege svojih mlađih kolega, kojima je nerijetko bio i sam izravni učitelj (npr. J. Tandarića, M. Mihaljevića, M. Šimić), što obilato dokumentira u vrlo sadržajnim bilješkama. U ovoj knjizi, koja i nosi obuhvatni naslov, s punim pravom i pretenciozan, *Jezik hrvatskih glagoljaša* sabrao je svoje najvažnije tekstove, dosad objavljivane uglavnom u periodici i obljetničkim izdanjima, ali i neke dosad neotisnute. Razmjerna posebnost u odnosu na u našoj filologiji poznatu, posljednjih desetljeća sve učestaliju, praksu objedinjavanja odabranih autorskih radova u zasebne knjige, sastoji se ovdje u nastojanju da knjiška cjelina bude što koherentnija, što je podrazumijevalo intervencije u strukturu izvornih priloga (kako bi se, naprimjer, izbjegla ponavljanja ponekad se i dvije rasprave stapaju u jednu), ali i u namjeri da tekstovi sadržavaju ažurirane informacije i tumačenja, u skladu sa — u međuvremenu stečenima — suvremenim dosezima hrvatske filologije. Rasprave nisu uvrštene po vremenu svoga nastanka. Štoviše, upravo one napisane posljednjih godina stoje na početku, a onim najstarijima — u koje se autor hrabro upustio još kao mlad istraživač — mjesto je dodijelio na kraju. Čitatelju je dakako zanimljivija takva perspektiva: nakon što se upozna s uopćenijim dosegnutim spoznajama i interpretacijama, može posegnuti za razlaganjem problema na predočenu materijalu, ovisno o tomu kamo ga konkretno vodi interes. Možda je stoga Damjanović i u pravu kada u predgovoru piše da će knjigu malo tko pročitati »naskap«, no sasvim je sigurno da će svaki zainteresirani čitatelj pročitati barem polovicu tekstova: posrijedi su, naime, prilozima bez kojih uopće nije moguće razumjeti funkcioniranje jezične složenosti na našem prostoru u srednjem vijeku. Naprimjer, opisujući jezik *Bašćanske ploče* (167–180) propituje same početke oblikovanja hrvatske redakcije staroslavenskoga jezika, te — posve jezičnim argumentima — razbija silno ukorijenjenu, a duboko pogrešnu, interpretaciju jezika ovog prevažnog glagoljskog spome-

nika kao »hrvatskoga narodnog (čakavskog)«. Činjenica pak da je naš po mnogo čemu najvažniji jezični i pismovni spomenik napisan jezikom koji je u osnovi staroslavenski nimalo ne umanjuje njegovu hrvatsku dimenziju: zakonitosti oblikovanja književnoga nacionalnog jezika ne poklapaju se za zakonitostima funkcioniranja narodnih govora koji književni jezik okružuju. U prilogu o jeziku glagoljske *Regule Svetoga Benedikta* (181–205) ponajviše ga je zanimala sposobnost naših glagoljaša da s latinskoga prevedu na jezik hrvatske knjige XIV. stoljeća iznimno važan crkvenopravni dokument, funkcionalno visoko postavljen, ali i s velikom potrebom da se u cijelosti dobro razumije, odnosno da bude bolje primljen, tj. da bude bliži gramatičkom i leksičkom registru govornoga jezika. Upravo je u analizi ovoga teksta Damjanović vrlo dobro pokazao kako se u motrenju slojeva miješanja hrvatskih elemenata i staroslavenskih nipošto ne smije zanemariti da se u velikom dijelu teksta i ne zamjećuju karakteristični »staroslavizmi« ili »kroatizmi«, odnosno da dominira relevantan stabilni — zajednički sloj, i da u takvu formiranju jezika zasigurno stoji standardizacijska zamisao, u kojemu će karakteristični staroslavenski elementi zapravo značiti poveznicu sa staroslavenskom kulturom, s kojom su se srodili neki naši priobalni benediktinski samostani. Dok su naprimjer zamjenice u tekstu ustrojene u skladu sa starohrvatskim stanjem, u glagoljskim paradigmama došlo je do većih odstupanja, i to različito po licima. Tako u prezentu 2. lica jednine dominira staroslavenski nastavak *-ši*, a u 1. licu množine piše se gotovo isključivo starohrvatski oblik *-mo*. Posve nas je Damjanović uvjerio da se takav odabir ne može nazvati neredom ni slučajem, odnosno da je prevoditelj, ili redaktor starijeg prijevoda, jasno htio uspostaviti jasniji odnos prema staroslavenskome jeziku koji je on očigledno smatrao »starijim književnim oblikom svoga jezika«. Sve razlike po odabranim oblicima iscrpno su dokumentirane.

Niz opisa funkcionalnih inačica jezika hrvatskoga srednjovjekovlja nastavlja se *Prvotiskom glagoljskog misala* iz 1483. godine, koji je tipičan reprezentant hrvatskostaroslavenskoga jezika (hrvatske redakcije staroslavenskoga) XV. stoljeća, namijenjenoga najvišem — liturgijskom registru književnoga jezika (206–225).

U četiri rasprave, izvorno i najdavnije nastale (sedamdesetih godina prošloga stoljeća), Damjanović je na korpusu korizmenih propovijedi iz *Zbornika Broza Kolunića*, sastavljenoga u XV. stoljeću, obradio — nakon uvodnog prikaza problematike određenja književne i jezične funkcije samih propovijedi u poetici srednjovjekovlja — tri fonološke teme: status refleksa jata, vokala *a*, te slogotvornih *r* i *l* (226–297). Upravo je njihova obrada postala Damjanovićevu radu zamašnjakom koji će do danas, raz-

vijajući se prema morfologiji i sintaksi, rezultirati u mnogočem cjelovitu znanju o jeziku naših glagoljaša. O kakvim se spoznajama radilo? Raspravljajući o pitanju koji refleks jata prevladava u ovom zborniku nastalom na ličkom prostoru, dokazao je da je to uvjerljivo *i* (a ne *e*, kako su neki istraživači isticali), razvio je metodologiju za procjenjivanje odnosa fonološkog ustroja književnoga jezika prema govorima prostora koji uporabu toga jezika okružuje, te se udubio u problematiku pitanja fonološke vrijednosti grafema jata — zaključivši kako se on (iako više nije postojao u organskim hrvatskim govorima) zasigurno čitao kao glas *e*-tipa, a ne slobodno prema refleksima u koje se jat u pojedinim govorima hrvatskoga jezika pretočio. U razmatranju podrijetla glasa *a* upozorio je kako se tada i za jerove u jaku položaju (tada predočene ponajviše kao štapići, ali i kao apostrofi) očekuje da se čitaju kao *a*. Svjestan razlike između gramatičkoga ustroja književnog jezika i organskih idioma, Damjanović je naglasio kako treba prevrednovati tada uvriježenu tvrdnju kako je u XV. stoljeću izgovor slogotvornoga *l* već bio *u*, te kako se potvrđuje starija teza kako se tada uz vokalno *r* izgovarao i neki »pazvuk«.

Osovinu čini najopsežniji rad *Čakavsko-staroslavensko interferiranje u glagoljičnim tekstovima XV. st.*, svojevrsan sažetak knjige *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, objavljene 1984., nadopunjen u međuvremenu stečenim novijim spoznajama (52–128). Budući da se okružje uporabe glagoljice na hrvatskom prostoru u kasnom srednjovjekovlju gotovo poklapalo s prostorom na kojemu se govorilo čakavskim narječjem, naravno je da je u svim tekstovima (u različitoj mjeri ovisno o funkciji) moralo doći do njegova prožimanja sa staroslavenskim jezikom kojemu je govorna osnovica bila jedan makedonski govor, ali koji se — sa svima, već znatnim gramatičkim razlikama — doživljavao kao stariji i uzvišeniji stil matičnoga jezika. U kojoj se mjeri i na koji način takvo miješanje provodi Damjanović je pokazao na vrlo široku korpusu zbornika neliturgijskoga štiva XV. stoljeća (najčešće književnoga; *Petrisov zbornik*, *Kolunićev zbornik*, *Vinodolski zbornik*), gdje je ono i najočiglednije, i to strukturirao prema jezičnim razinama. U prvome redu od velike je važnosti njegovo inzistiranje da što jasnije razdvoji katkad i teško odvojive pojavnosti na grafijske i fonološke. To je osobito vidljivo kod pisanja jerova, kojima je samo jedna od funkcija da obilježuju glas (u XV. stoljeću *a*), kod problema višeslovnog predočavanja jednoga fonema te kod više mogućnosti različitih glasovnih realizacija istoga slova. U fonološku problematiku koja je dotad i bila najbolje proučena unio je reda, prevrednovao neke starije stavove (npr. o statusu slogotvornih sonanata *l* i *r*), te unio neke važne dopune (npr. o izgovoru jata kao posebnoga glasa *e*-tipa, izgovor kojega se zacijelo nije pokla-

pao s vokalima čakavskih idioma). Sve to, pa i konačne procjene u kojoj mjeri konkretna pojava odražava »hrvatski sloj« i u koju se fazu unutarne jezične povijesti treba smjestiti, omogućila mu je temeljita obrada velikoga korpusa. Zbog rijetkih, time i nedostatnih, dotadašnjih opisa promjena na morfološkoj razini, kako u hibridnom književnom jeziku, tako i u tekstovima utemeljenima u najvećoj mjeri na čakavskim govornim idiomima, od osobite su važnosti njegova potanka istraživanja na tom polju. Nakon prikaza morfemske različitosti u deklinaciji imenica, zamjenica i pridjeva po svakome padežu, redom od nominativa jednine, po svim rodovima i brojevima (uzimajući u obzir raspad starih deklinacijskih tipova i horizontalno »posuđivanje« nastavaka u one koji su preživjeli i prevladali), zaključuje o posebnosti miješanja staroslavenskoga i starohrvatskoga jezika, uz tabličnu prezentaciju svih nastavaka po padežima. Pritom uvijek ima na umu da hrvatsko nije samo ono što je različito od staroslavenskoga, nego je znatan dio osobina koje poznajemo iz staroslavenskoga jezika ujedno i hrvatski. Osobito su zanimljive spoznaje koje u miješanju jezičnih elemenata prepoznaju konkretnu unutartekstnu funkciju, nerijetko stilističke vrijednosti (npr. kad su staroslavenski elementi učestaliji u nekom tekstnom fragmentu koji je bliži biblijskom sadržaju). Slično je strukturno načelo, pregled po oblicima, primijenjeno i kod opisa glagolskoga stanja, s time da se ovdje — sukladno značenju koja se postiže u tekstu — još više pozornosti obraća karakterističnim sintaktičkim funkcijama.

Pronalazak u spomenutim zbornicima brojnih elemenata koji se u poznatoj literaturi obično uvrštavaju među kajkavske osobine nagnale su Damjanovića da jedan svoj, i to opsežan rad, posveti toj problematici. Svjestan svih opasnosti koje nam se nameću u povijesnoj dijalektologiji, odnosno činjenice da su kajkavski i čakavski bili u srednjem vijeku gramatički mnogo bliskiji nego danas, ali i da je prostor njihova dodirivanja i prožimanja bio bitno veći, nastojao je imenovati te osobine.

Da je u XV. stoljeću glagoljaštvo bilo već umnogome prošireno južnim kajkavskim krajevima, Damjanović je dokumentirano pokazao u opsežnom poglavlju *Glagolitica kajkaviana* (129–166). Nakon pregleda proširenosti glagoljaštva na južnim dijelovima Zagrebačke biskupije koji su dominantno bili naseljeni kajkavskim stanovništvom (uz problematiziranje podrijetla tamošnjega glagoljanja) te popisa glavnih glagoljskih tekstova u kojima su zamijećene kajkavske jezične osobine, uslijedio je konkretan prikaz pouzdanih kajkavizama, uz fonetsko-fonološku razinu (npr. protetsko *v, vl > l, tvr > r, stv > st, mn > vn*, nerazlikovanje *ć* i *č*), morfološku (prefiks *s*, komparativi pridjeva s elementima *-š-*, *-kš-*, prezent glagola biti: *bumb, bušb*, izjednačavanje vokativa s nominativom, instrumentalno *-um*)

sintaktičku (npr. uporaba supina), i na leksičkoj ravni (npr. *kai*, *kloštar*, *kur'biš*, *plebanuš*, *kipv*). Ugrađivanje kajkavizama, po Damjanovićevu mišljenju, nije bilo samo odraz jezičnoga stanja na terenu (brojnih miješanih čakavsko-kajkavskih govora), nego i izraz namjere da tekst bude što pristupačniji, prihvatljiviji na što širem prostoru. Takav miješani jezik koji u različitoj mjeri ujedinjuje čakavsku bazu, staroslavenske knjiške osobine, te elemente kajkavskoga narječja, poznat je jezičnostandardizacijski postupak kojim se književni jezik istodobno i očučuje i komunikacijski približava, sa svrhom da mu se uporaba proširi određenim, širim prostorom. Uostalom, to je praksa koju su potvrdili i hrvatski protestanti te pregaoci ozaljskoga književnog kruga.

Završne rasprave u knjizi preglednoga su, ponajprije kulturološkoga karaktera, po svojoj strukturi i namjeni upućenije laicima. U prvoj — *Lički glagoljični tekstovi kao izvor za hrvatsku jezičnu povijest* (298–304) prilikom da se zainteresiranima podastru osnovni podaci o glagoljskoj baštini ovoga kraja Damjanović iskorištava i za osnovno upućivanje o razlici između povijesti standardnoga i književnoga jezika, te povijesti gramatike hrvatskoga jezika koji je kao govoreni materijal (uz hrvatsko-staroslavenski) bio u podlozi znatnog dijela naše srednjovjekovne pisane baštine. Njegovo zauzimanje za uspostavu ravnoteže u istraženosti unutarne jezične povijesti prema znatno bolje obrađenoj vanjskoj, i uz niz novijih radova o toj problematici, vrijedi i dalje.

Posljednji pregledni rad — *Glagoljica na području današnje Bosne i Hercegovine* (305–319) podijeljena je u četiri dijela: o epigrafskome materijalu (gdje se opisuje desetak dosad pronađenih kamenih spomenika s upisanim glagoljskim tekstom), o glagoljici u knjigama (bilo kao cjelovita djela, npr. *Grškovićevo* i *Mihanovićev odlomak apostola*, *Splitski odlomak misala*, možda čak i kanonsko *Marijinsko evanđelje*, bilo kao kraći zapisi, npr. u *Čajničkom evanđelju* i *Zborniku krstjanina Radosava*), o glagoljičkim tekstovima kao uzorima ćirilickima (gdje se raspravlja o kriterijima, ponajprije grafijskima, prema kojima su filolozi dokazivali takvu povezanost). U posljednjem dijelu, zaključku, Damjanović ističe da, zbog starine uporabe na koju upućuju izvori, kao vrijeme uporabe glagoljice ne možemo isključiti ni najstarija razdoblja slavenske pismenosti, kao jednu zraku njezina širenja iz Metodove Panonije. Zapisi pak mlađi od XIII. stoljeća tek su retardirani refleks starijega stanja, s osloncem u starijim predlošcima.

Nakon pregleda raznolikog sadržaja knjige, posebice usmjerenog prema jezičnoj problematici, vraćamo se osnovnim postavkama predloženi- ma u uvodnim raspravama koje su u mnogočemu zapravo zaključnoga karaktera, napisanima posljednjih petnaestak godina. U prvoj *Hrvatski*

glagoljaši i počeci književnog jezika (7–23) osnovna je teza kako su upravo glagoljaši već u XV. stoljeću nastojali stvoriti književni jezik koji će se rabiti na razmjerno široku prostoru (svugdje gdje se nacionalnim prostorom prostirala glagoljaška sastavnica kulture), dakle znatno prije naših iliraca koji su uspostavili književnojezično jedinstvo tek u XIX. stoljeću, dođuše na posve drugim načelima. S obzirom na funkcionalnu raslojenost tekstova, na korpusu glagoljskih tekstova XV. stoljeća prepoznao je i trojnu podjelu jezika (nasuprot latinskomu koji je na svom polu hrvatske kulture jedinstveno obnašao sve funkcije), ovisno o stupnju miješanja staroslavenskih i hrvatskih idioma. Liturgijski su se tekstovi pisali dominantno staroslavenskim jezikom s razmjerno blagom kroatizacijom (ponajprije na fonološkoj ravni, a s vremenom sve više i na morfološkoj, sintaktičkoj i leksičkoj; taj je jezik Damjanović nazvao hrvatskostaroslavenskim jezikom, gdje polusloženička tvorba upućuje upravo na dominaciju staroslavenskoga). Beletristika se pisala jezikom sa značajnijim udjelom starohrvatskoga (čakavskoga) jezika, nerijetko i s njegovom dominacijom; taj je pak amalgam nazvan hrvatsko-staroslavenski. Pravni su pak tekstovi pisani jezikom koji je bio najbliži govornim idiomima, tek s pokojim staroslavenizmom; najčešće se naziva samo starohrvatski. Uređivanje književnoga jezika podrazumijevalo je jasnu namjeru njegovih autora i redaktora da se provede upravo odabrana rezonanca, za što je bilo potrebno dobro poznavanje staroslavenskoga jezika. Osobito Damjanović ističe kako miješanje nipošto nije rezultat neznanja niti stihije. Zato se i zauzima za odustajanje od termina »redakcija«, jer on u slavistici podrazumijeva nenamjernu prilagodbu jezičnom okružju u kojem se staroslavenski tekst upotrebljava. Problem se osobito usložnjuje sve naglašenijim ritmom unosa hrvatskih morfoloških, sintaktičkih i leksičkih posebnosti, tako da se liturgijski tekstovi XII. stoljeća i oni XV. znatno razlikuju, nerijetko kao i da nisu pisani istim jezičnim varijetetom.

Drugoj raspravi *Jezičnostilska raslojenost hrvatskoglagoljskih srednjovjekovnih tekstova* (24–37) glavna je tema tumačenje stilske vrijednosti karakterističnih staroslavenizama ili pak kroatizama (čakavizama) u pojedinim književnojezičnim ostvarajima: psalmima, *Pjesmi nad pjesmama*, prozi *Smrt Bogorodice Marije*. Ovdje se raspravlja i o jezičnoj koncepciji glagoljaša i humanista Š. Kožičića Benje, odnosno dokazivu autorskom postupku u kojem se pomno biraju omjeri obaju udjela.

U trećoj raspravi, posljednjoj u uvodnom nizu, nazvanoj kratko *Hrvatskostaroslavenski* (38–51) najpodrobnije se tumače razlozi za odustajanje od naziva »redakcija« za čitav proteg hrvatske uporabe staroslavenskog jezika u liturgijskoj funkciji. Damjanović, osim spomenute svjesne namje-

re priređivača da uredi pripuštanje kroatizama u jezik, ističe kako pritom treba računati i sa svojevrsnom normom, očekivanjem zajednice kakav bi taj jezik, u smislu odnosa prema tradiciji, s jedne strane, i prema razumljivosti (u krajevima različita govornog okružja) s druge strane, trebao biti. Pri kraju rasprave predočava se funkcioniranje postupne istočnoslavenizacije glagoljskih tekstova u XVI. stoljeću, odnosno okolnosti koje su dovele do nametanja njegove uporabe u hrvatskoj glagoljskoj liturgiji. Naposljetku, navedeni su zanimljivi primjeri uporabe staroslavenizama u hrvatskoj književnosti XIX. stoljeća te procjena mogućnosti njihove stilističke vrijednosti u suvremenim hrvatskim tekstovima.

Nakon nabrojenih temeljnih Damjanovićevih spoznaja koje sada nalazimo unutar jednih korica, te pokušaja njihove valorizacije u okvirima hrvatske filologije, valja ovaj prikaz završiti uvjerenjem kako je doista posrijedi knjiga koja će mnogima stajati na dohvata ruke. To je istinsko jamstvo i da će se nastaviti istraživanja jezika hrvatskih glagoljaša naznačenim meandrima, no zacijelo i ne samo njima.

Mateo Žagar